

ד"ר דניאל מלאך

רפואת נשים ותמותת תינוקות ב"ספר חסידיים"

ראשי פרקים:

- א. מבוא
- ב. נדה
- ג. כרות שפכה
- ד. עקרות
- ה. תשמיש
- ו. אמצעי מניעה
- ז. התעברות
- ח. הריון ולידה
- ט. הפלה
- י. תורשה
- יא. תמותת תינוקות
- יב. סיכום

א. מבוא

ספר חסידיים (להלן ס"ח) הינו החיבור הכתוב הארוך ביותר המתעד את עולמם הרוחני והמעשי של חסידי אשכנז במאה הי"ב והי"ג. דעות החוקרים חלוקות לגבי זיהוי מחברו ועורכו הסופי, אך מוסכם שהספר העיקרי שעמד נגד עיני העורך הוא ספרו המקורי של רבי יהודה החסיד¹. נקבצו לתוכו גם דברי מחברים אחרים כגון ר' שמואל החסיד (אביו של ר' יהודה החסיד) ורבי אלעזר ב"ר יהודה בעל הרוקח². רבי יהודה החסיד נולד באמצע המאה הי"ב, ונפטר בשנת 1217³.

הספר כולל בתוכו נושאים רבים ומגוונים וניתן ללמוד ממנו רבות לגבי חייהם של היהודים באשכנז באותה תקופה. חלק ניכר מהסימנים בספר בנוי בצורת סיפורים ואנקדוטות מחיי היום-יום, וגם לחלק הבנוי בצורת דרשות או הלכות יש זיקה ישירה למציאות הריאלית, ולכן מהווה חיבור זה כר מחקר נרחב לחוקרים שונים, בעיקר בתחום ההיסטוריה היהודית⁴.

1. ראה במבוא לס"ח מהדורת וויסטינעצקי-פריימאן, הוצאת ווארמאן (מקיצי נרדמים), פונקפורט ענ' מיין, תרפ"ד, עמ' י'.
 2. עפשטיין אברהם: **ר' שמואל החסיד**, ברדיטשוב, תרס"ד, עמ' 14. מצוטט בקובץ **דת וחברה במשנתם של חסידי אשכנז** ערך איבן (ישראל) מרקוס. מרכז זלמן שזר, ירושלים תשמ"ז עמ' 37.
 3. ראה במבוא של פריימאן לס"ח מהדורת וויסטינעצקי-פריימאן, ובמבוא של ראובן מרגליות לס"ח במהדורתו.
 4. ראה למשל בקובץ **דת וחברה במשנתם של חסידי אשכנז** – ראה לעיל בהערה 2. וראה במאמרו של ש. קוטק: רפואה והלכה בספר חסידיים, **ספר אסיא ה'**, עמ' 34.

במאמר זה ניסיתי לבחון את המידע שניתן להוציא מס"ח על בעיות הקשורות ברפואת נשים, מילדות ותמותת תינוקות. כספר שמטרתו להדריך את החסיד במצבים בעייתיים שונים בהם הוא עלול להתקל בימי חייו, אין הספר משופע בבעיות רפואיות בכלל, וברפואת נשים בפרט, אך בכל זאת מצאתי בו מספיק חומר המובא בדרך אגב, ואשר יכול ללמדנו רבות על גישת המחבר וגישת המדע של זמנו לבעיות כאלה.⁵

בעבודתי נעזרתי בשתי המהדורות המצויות של ס"ח: מהדורת ראובן מרגליות, בהוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"ז, שהיא המהדורה המקובלת והמצויה יותר בין הלומדים, ואשר נדפסה לפי כתב יד בולוניה, וכן במהדורת וויסטינעצקי-פריימאן, בהוצאת מ.א. ווארמאן, פרנקפורט ע"נ מיין, תרפ"ד (המכונה גם הוצאת מקיצי נרדמים, ע"ש המהדורה הראשונה שנדפסה בברלין תרנ"א). מהדורת וויסטינעצקי-פריימאן נחשבת למהדורה הטובה יותר מבחינה מדעית-מחקרית, והיא הודפסה לפי כתב יד פרמא שנחשב קדום יותר. בגלל שמהדורת מרגליות מצויה יותר, סימנתי את מראי המקום לפי מהדורת מרגליות, ואח"כ בסוגריים סומן מראה המקום במהדורת וויסטינעצקי-פריימאן. כאשר צוטט סימן ממהדורת וויסטינעצקי-פריימאן אשר אין לו מקבילה במהדורת מרגליות – כתבתי את מראה המקום ללא סוגריים ובתוספת "כי"פ" = כתב יד פרמא. כאשר מסומן ציון ללא כל תוספת אחריו – הציון הינו ממהדורת מרגליות אשר לא נמצאת לו מקבילה במהדורת וויסטינעצקי-פריימאן.

בבואנו לחקור את האזכרות הרפואיות בספר אנו נתקלים לכאורה בבעיה: חלק מהאמונות והידע הרפואי לקוח מהתלמודים או ממקורות אחרים בדברי חז"ל, חלק אחר יכול היה לנבוע ממסורות בעולם היהודי, וחלק אחר מקורו בהשפעת הסביבה הנוכרית, הן מבחינה פולקלוריסטית והן מבחינה מדעית, על הקהילה היהודית. ניתן היה לומר כי עצם ציטוט מאמר חז"ל מראה שהתפיסה המדעית לא השתנתה עד זמנו של המחבר, אך מאידך ניתן גם לומר כי בניגוד לבעלי התוספות הצרפתים אשר היו ערים לשנויים שחלו מאז ימי התלמוד ועד זמנם, היו חסידי אשכנז שמרניים יותר בקשר למנהגים ומסורות, ופחות נוטים לחידושים.⁶ לכן ציטוט מאמר תלמודי אינו מראה בהכרח כי גם הסביבה הנוכרית היתה שותפה לדעה זו.

5. ראה גם ד. שפרבר: **מנהגי ישראל**, כרך ב'. הוצ' מוסד הרב קוק, ירושלים, תשנ"א. עמ' צד'-צח'.
6. ראה י.מ. תא-שמע: **מנהג אשכנז הקדמון**. ירושלים תשנ"ב; א. גרוסמן: **חכמי אשכנז הראשונים**, ירושלים תשמ"ט (2) עמ' 57; א. גרוסמן: זיקתה של יהדות אשכנז הקדומה אל ארץ ישראל, **שלם** ג' תשמ"א.

השפעת הפולקלור הגרמני על הקהילה היהודית היתה רבה. בענייני התנהגות מוסרית כותב בעל ס"ח בעצמו כי "כמו שמנהג הנכרים כן מנהגי היהודים ברוב מקומות, כגון אם הנכרים גדורים בעריות כך היו בני היהודים הנולדים באותה עיר"⁷. השפעה זו בולטת במיוחד בתחום האמונות בשדים ומזיקים שונים מתחום הפולקלור הגרמני של ימי הביניים. כאן אנו נתקלים בנשים דמויות שד הנקראות שטריי"ש או מר"ש וול"ף שנבראו בין השמשות, מנפצות שערן ופורחות באוויר,⁸ וכן מזיק הנקרא דרגו"ן בלשון יון, אשר יש לו תאוה לבעול את אשת המלך,⁹ ודמויות נוספות הידועות מאגדות נוכריות¹⁰. כמו כן נמצאים בס"ח תאורים רבים של מעשי כישוף, אשר ההתייחסות אליהם אינה רעה כל עוד אין גורמים נזק באמצעותם. לאמונות האלו היתה השפעה גם בתחום הרפואה, ולכן ניתן ללמוד מהנאמר בס"ח על רפואת ימי הביניים ועל רפואת פולקלור באשכנז באותם ימים. כמו בשטחים רבים אחרים כן גם בשטח הרפואה¹¹ מהווה ס"ח כור היתוך של מסורות יהודיות עתיקות שמקורן בחז"ל, מסורות מתחום הרפואה של אותם ימים והשפעת החברה והרפואה העממית הגרמנית. עיון בחומר המצוי בספר יראה לנו כיצד משתלבים כל המרכיבים הללו למסכת אחת.

ב. נדה

המחבר אינו מרבה לעסוק בפיזיולוגיה של הוסת, אך הוסת מסמל דבר רע, והוא מצייץ כי דם נידה ניתן לאשה כעונש על שחווה שפכה את דמו של אדם הראשון¹². טיעון זה מופיע כבר בתלמוד הירושלמי¹³ ובמדרשים¹⁴ והיה מקובל בימי הביניים לא רק בין היהודים אלא גם בעולם הנוצרי¹⁵. מכיון שכך, פוסק המחבר כי אסור להסתכל על נדה בשעה שדמים מצויים בה¹⁶. אך אינו מפרט האם הטעם הוא בגלל שנברא מלאך רע מהנדה והוא ינקום במסתכל, כפי שקורה למי שמסתכל על אדם כועס¹⁷

7. ס' תתשא' (תתקא בשינויים).

8. ס' תסד' (תתתסה), ס' תסה' (תתתסו), וס' תסו' (תתתסד).

9. ס' תסט'.

10. ראה למשל ס' תסב' (תתתסב), וס' תסג' (תתתסג).

11. לדוגמא ס' תסד' (תתתסח).

12. ס' תתשעט בכי"פ.

13. ירושלמי שבת פ"ב ה"ב.

14. ב"ר ספי"ז, ובמקבילות.

15. שולמית שחר: **האשה בחברת ימי הביניים – המעמד הרביעי**, ת"א תשנ"א, עמ' 85.

16. ס' תתשכו' (תתקפא') ועיין שם במקור **החסד** המצטט את הרמב"ן על התורה ומקורות

נוספים. הרמב"ן כותב שאם נדה מסתכלת זמן רב במראה מופיעות על המראה טפות דם.

שולמית שחר מביאה מקורות מימי הביניים הטוענים כי המראה תתעמעם או תסדק. (ש.

שחר – עמ' 72) ודעה זו נאמרה כבר ע"י אריסטו.

17. שם.

או שהוא סובר כמו הרמב"ן כי הטבע הרע והמזיק שבנדה מוליד גנאי ורוע האויר... והנה היא כאפעה הממית בהבטתו¹⁸.

רחם האשה עלול גם לגרום למות הבעל, ולכן אסור לשאת אשה שמתו בעליה. בעל ס"ח מדגיש כי הנושא אשה שמתו בעליה עתיד ליתן את הדין, שנאמר ואך את דמכם לנפשותיכם אדרוש, והוא המית את עצמו¹⁹, ואף אם אחיו הגוסס בקש ממנו ליבם את אשתו, ומצוה לקיים דברי המת, לא ייבם אם אחיו הוא הבעל השני שמת לה²⁰, כלומר לעתים האשה משפיעה השפעה רעה על בעליה וגורמת למותם, בעוד שהבעל אינו משפיע השפעה כזו על נשותיו, אף אם מתו כמה מהן²¹. ההדגשה שהנזק לבעל נגרם מהאשה באה לבטוי מיוחד בס"ח, מכיון שהוא פוסק ש"אשה לשלישי או לרביעי לא תנשא אם מתו בעליה זה אחר זה לאחר שבאו עליה ומתו בלא בנים, או מיד לאחר בעילה"²², כלומר בעילת האשה הזו היא שגרמה להם למות, ואכן גם ר' ישראל איסרלין כותב²³ כי בספר חסידים משמע שמעייני גורם, כלומר שהרחם משפיע על תמותת הבעלים.

ג. כרות שפכה

בס"ח מוזכר נתוח להסרת אבן מהערוה הגורמת לעצירת שתן. המחבר פוסק כי נתוח כזה הופך את המנותח לכרות שפכה, ולכן אסור לו לישא ישראלית, אלא ישא גיורת²⁴. המחבר אומר כי נתוח כזה גורם לפעמים לעקרות, אך לא תמיד. אדם כזה הוא ספק כרות שפכה ולכן אם נשא אשה ולא הוליד – בידוע שהוא הגורם לעקרות והוא כרות שפכה, "ואם לקח אשה ומתה ולקח אחרת ומתה הרי בשלישי לא יקח אלא גיורת שמא כרות שפכה הוא"²⁵.

אנו רואים כאן את התלבטות המחבר בנוגע לנתוח כזה. במקור הראשון אסר החכם על אדם שעבר נתוח כזה לישא ישראלית. במקור השני הוא אוסר רק אחר שנשא בת ישראל ולא הוליד, אח"כ מקל עוד יותר ואומר שרק אחר שתי נשים שמתו לו לא יקח אלא גיורת שמא כרות שפכה הוא. כדי לסלק את הסתירה האחרונה ניתן לומר שכוונת המחבר לכל אדם,

18. רמב"ן על התורה, ויקרא יח' יט'.

19. סי' תעז' (תתתרע').

20. סי' תתשכב' בכי"פ).

21. אמנם עניין זה נזכר בתלמוד הבבלי (יבמות סד: ונדה סד.) אך ראה למשל התייחסות הרמב"ם להלכה זו בתשובות הרמב"ם, מהדורת בלאו תשובה ריח'. לעניין האם הבעל עלול לגרום שאשתו תמות ראה בפרק על כרות שפכה.

22. סי' תעז' (תתתרעא').

23. ראה תרומת הדין תשובה ריא'.

24. סי' תקיח' (תתתשיא').

25. סי' תתתשיב' בכי"פ.

ולא אדם שעבר נתוח להסרת אבן ממרתו, כי אם נשא שתי נשים ומתו לא ישא שלישיית שמא הוא כרות שפכה, ולכן ישא רק גיורת. לפי הסבר זה הרי המצב של כרות שפכה גורם לכך שהנשים ימותו אם נשאן בחטא, וזה מקביל במקצת למצב של "לשלישי לא תנשא"²⁶.

ד. עקרות

בימי הביניים נטו לכרוך בכישוף תופעות רבות אשר לא הובנו בדרך מדעית. תחום אשר תפס חלק נכבד בשטח זה הוא תחום המחלות, ולפעמים גם ריפוי המחלות. מכיוון שבמשך כל הדורות היו הנשים מצויות יותר בכשפים²⁷, אנו מוצאים תופעה זו גם בס"ח. מכיוון שעקרות היתה לרוב מסיבה לא ברורה, קשרו תופעה זו לכשוף. לדוגמא: "הנה אמרו במקום אחד היו נשים הרבה ומעט מהם הרות, ובמקום אחר כמעט כולם הרות, ושאלו לחכם ואמר: "דעו כי חקרתי כי במקום שיש מעוברות, המילדות הולכות עם הנשים לבית הטבילה, ושמחות כשהנשים מתעברות, אבל במקום שאין נשים רבות מעוברות, כי ההולכות עם הנשים לבית הטבילה אינן מילדות, ומכשפות הנשים שאינן הרות ולא תהיינה הרות ותמיד תהיינה נדות ותדיר טובלות ונותנות להן שכר"²⁸. אנו רואים כאן עקרות על רקע של כשוף מצד הבלניות במקוה. מעניין שבמקומות עליהם מדבר המחבר היה לבלניות אינטרס כלכלי. במקום שהיו מעוברות – הבלניות היו גם מיילדות, ולכן רצו שהנשים תתעברנה כדי להרויח ביילוד, ובמקום שלא התעברו – הבלניות רצו שהנשים תבאנה לטבול יותר פעמים, כדי להרויח את שכר הבלנות. דבר מעניין נוסף בסימן זה הוא עבודת המחקר של החכם. הוא לא תלה את העקרות בכשוף עד אשר חקר וברר כי אכן במקום אחד הבלניות הן גם מילדות, ובמקום השני אין המנהג כזה, ומכאן הגיע למסקנה על המניע לפשע.

מקרה נוסף של עקרות בגלל כשפים מוזכר בצרוף התרופה לכשוף: "צדיק אחד היה נוטה למות, ובא אחד שנעשה לו כשפים לו ולאשתו שלא תהיה הרה, וביקש שילך לפני הקב"ה תחילה שיבקש לו שתהר, ונדר לו, ומת. באותה שנה התירה הכשפים לו והרתה"²⁹. הצדיק יכול לבקש מהקב"ה אחר מותו לבטל את הכשוף.

²⁶. בבלי יבמות סד.

²⁷. בתורה נאמר "מכשפה לא תחיה" (שמות כב' יח'), ובמשנה "מרבה נשים מרבה כשפים" (אבות פב' מז'), ובגמרא נאמר שרוב הנשים מצויות בכשפים (סנהדרין סז), וראה לדוגמא בפרוש בעה"ט, דברים כא' טו': "כי תהינה לאיש שתי נשים, האחת עושה בכשפיה כדי שישנא השניה". גם בספרות הנוכרית של ימי הביניים אנו רואים כי רוב העוסקים בכשפים היו נשים (ראה ש.שחר, **האשה בחברת ימי הביניים**, עמ' 242, 246).

²⁸. ס"י תעו' (שפ').

²⁹. ס"י תמד'.

לפעמים זוג אינו מעמיד ולדות בגלל שאינם מצליחים לחיות חיי מין ביחד. גם מקרים אלו יוחסו לכשוף, והמחבר אומר: "איש שלקח אשה וכשפו אותן שאין יכולין לזקק יחדו, ועסקו בשביל רפואה שנה או שנתיים או שלוש ולא הועיל להם, עון להם שיהיו יחדיו"³⁰. אמנם בסימן אחר משמע שכשוף הוא רק אחת הסיבות לכך: "יש שמאבד את עצמו מזה העולם ומן העולם הבא, כגון שאינו יכול לשמש ולהזקק עם אשתו כמה שנים ומכושף, וכן מי שהוא עם אשתו ולא ילדה לו ואינו נותן גט – נאבד מן העולם הזה ומן העוה"ב"³¹.

מקרים אלו של עקרות יוחסו לכשוף מכיון שסיבתם לא היתה ברורה. לעומת זאת יש סיבות אחרות לחוסר פוריות והן: אשה שעברה את גיל ארבעים³², או אלמנה ששהתה עשר שנים בלי בעל³³ או קטנה שטרם צמחו דדיה³⁴.

ה. תשמיש

בעל ס"ח מתיר לשמש בכל צורה שגורמת הנאה לגבר, כדרכה ושלא כדרכה: "רצה לאכול בשר מבושל, רצה לאכול צלי – הכל רשות בידי אדם. ... יעשה כפי הנאתו כדי שלא יהרהר אחר נשים אחרות, ורק שיהיה רצון האשה... אם מצא אשה טובה שתהיה כרצונו באותם דברים – ויפק רצון מה"³⁵. המפרשים נדחקו להסביר כיצד התירה הגמרא לשמש שלא כדרכה, והלא יש בכך הוצאת זרע לבטלה³⁶. בעיני בעל ס"ח פתרון הבעיה פשוט, לפי השקפתו גם תשמיש עם אשה מעוברת או עם זקנה הוא הוצאת זרע לבטלה, אך התורה התירה זאת בדיעבד כדי למנוע הרהורים רעים מצד בני הזוג³⁷, ולכן מאותו טעם מותר גם לשמש שלא כדרכה. אמנם יש לזכור כי התורה התירה זאת בדיעבד ואין להרבות בכך שלא לצורך.

מכיון שמטרת התשמיש היא גם למנוע הרהורים רעים מהאשה, יש לשמח אותה בתשמיש, "ואם ירצה הוא שהוא יהיה בחלוקו והיא בחלוקה הדין עמה"³⁸. כלומר, אם האישה רוצה שישמשו ערומים הדין עימה.

30. סי' שצא' (תתשסב').

31. סי' תקיז' (תתתשי').

32. סי' תצא' (תתשיט') וסי' תצג' (תתשיט').

33. סי' תצג' (תתשיט'), לפי בבלי יבמות לד'.

34. סי' שפט' (תתשמג'), לפי נדה מז'.

35. סי' תקט' (תתשפה') ע"פ בבלי נדרים כ'.

36. ראה **משנה תורה** לרמב"ם פכ"א מהל' אסו"ב ה"ט ונו"כ; **ושור"ע** אה"ע סי' כה' סע' ב';

ברמ"א ובנו"כ שם.

37. סי' שפ' (תתשיא').

38. סי' תתפד' בכי"פ.

כאשר הזרע יורה כחץ הוא פורה יותר, ולכן על האשה להגביר את התאווה אצל בעלה, כדי לגרום להגברת הפוריות: "אשתך כגפן פוריה, אז יתחמם יצרך כאש, ויורה הזרע כחץ"³⁹. בגלל האמונה שכל שיש יותר תאווה הזרע יותר פורה, הרי בשעת התשמיש יש להרהר בעניינים המביאים לידי תאווה ולא בדברי תורה, אשר הרהור בהם גורם להפחתת התאווה⁴⁰. התאווה היא דבר חיובי בעת התשמיש, אך אסור להרהר בהרהורי תאווה בזמן אחר, אלא רק לאשתו יבוא לקיים פרו ורבו⁴¹, וגם כאשר בא על אשתו יש לו להשהות הזרע "כדי שהנשים יזריעו תחילה ויהיו בנים"⁴².

מוזכר בס"ח כי היו תרופות להגברת התאווה של הגבר. המחבר מקדיש סימן מיוחד לתרופות אלו: "מי שאינו יכול להזדקק עם אשתו היטב לא יחקור אחר דברים האסורים לאכול, כגון הדג שיש לו ב' אצבעות ושאר דברים האסורים, אלא יאכל דברים המותרים, כגון יבשל עדשים ולא ימלח, כי המלח מבטל התאווה, וגם שומים מבטלים את התאווה, אבל שומים צלויין לאוכלם מרבה הזרע, ודג מלוח המכונה הרינג"ש מבטלים את התאווה, וכרישי היין וגם קטנית מבטלים את התאווה, אבל עדשים מבושלים מרבים הזרע. וכן יעשה גלגל דק וישים בעדשים וביום יאכל, ואם ירצה לשתות יכסס בשיניו הגלגל ויבלע וישתה ובלילה בלא אכילה ישמש, אבל בדבר האסור אל יאכל"⁴³. האפשרות להגביר את התאווה מוזכרת גם במקום אחר: "אחד בא לפני חכמים א"ל תודיעוני מה לעשות שיהא לי תאווה אצל אשתי, ולא רצו להודיעו כי ידעו חכמים שהיא זונה"⁴⁴. כמו כן מוזכרת האפשרות להפחית את התאווה: "אחד היה נואף, ובאו קרובין לבקש מן החכם שיעשה תקנה שלא ינאף יותר, אמר: "הייתי נותן לו לאכול שלא יהיה לו תאווה, רק איני רשאי שהרי אף לאשתו לא היה יכול לזקק אע"פ שיש לו בנים, ואפי' לא היה לו אשה הרי יכול לקחת אשה"⁴⁵. וכן מוזכרת עצה להפחית גרוי היצר והיא רחצה במים קרים: "אין דבר שמבטל את היצר כמו מים קרים"⁴⁶.

39. שם.

40. סי' שסב' (תתולא). בן ארצי במאמרו "הפרישות בס"ח (דעת, חוברת 11 תשמ"ג) מצטט כאילו משפט פרדוקסלי מסימן זה: "ברבות התאווה יהיו הבנים צדיקים לפי שהרהור תורה מבטל תאווה" והוא שואל: אם התאווה גורמת לבנים צדיקים מדוע יש לבטלה? המעין בסימן זה יראה כי החסיד מסביר שם מדוע אין הוא מהרהר בד"ת בזמן תשמיש, וכי התאווה היא דבר חיובי בעת התשמיש.

41. סי' שנד' (תתרטו).

42. סי' תתרפד' בכ"פ, בעקבות הבבלי בנדה לא, ועוד.

43. סי' שד' (תתשסא).

44. סי' תתשיח' (תתשנט').

45. סי' תרכ' (עא). ועיי"ש במקור החסד שמביא את כל המאכלים להקטנת התאווה המוזכרים בתלמודים.

46. תתקצב' (תשצח').

בדין "רואה מחמת תשמיש" כותב בעל ס"ח: "ויש אשה שאם יבעול הבעל אותה, לאחר הבעילה מיד אם תקנח תראה כתם של מראה דם מפני שבעל בכח, ואילו כשבעל אם לא היה מכניס כל ערותו אלא מקצתו לא היתה רואה כלום. לזאת הנשים כשאין להם וסת קבוע ואם בא עליה בכח תראה כמו דם, לזו צריך לבא עליה שלא בכח, ולהכניס מקצת הערוה אז אין דם, כי פעמים מחמת זה הוא ולא ממקור דמיה"⁴⁷, כלומר לפעמים יש פצע בנרתיק או על צואר הרחם והוא גורם לראית דם בזמן תשמיש. במקרה כזה יש להשתדל לא להגיע עד הפצע בזמן התשמיש ואז תפתר בעיית הדמם, אך אם הוכח שמדובר בפצע – גם אם תדמם לא יהיה לכך דין של רואה מחמת תשמיש.

ו. אמצעי מניעה

בעל ס"ח מקפיד מאד על קיום מצות פרו ורבו, והוא ממליץ להתחיל בקיום מצוה זו כבר מגיל צעיר, כדי שיוכל לקיים גם את הציווי "והודעתם לבניך ולבני בניך": "אימתי אתה זכאי לראות בני בניך? כשתשא את בניך הקטנים, לכך מצוה לאדם כשהוא בקטנותו שיקח אשה, וישיא בניו כשהן קטנים ומהרה יקיים והודעתם לבניך ולבני בניך, ומכאן ואילך מעתה ועד עולם אינה פוסקת מזרעו"⁴⁸. הולדת ילדים חשובה לא רק לקיום מצות פרו ורבו, אלא מי שמתעכב במצוה זו – מעכב את המשיח⁴⁹.

כמו כן דעתו של המחבר כי מי שמשמש עם קטנה או שאינה ראויה להוליד – "הרי מרצונו מאבד שכבת זרע ומשליך לאבוד"⁵⁰, ומצד הדין גם עם מעוברת⁵¹ אין ראוי לשמש, אלא שבג' חדשים ראשונים עדיין אינו יודע שהיא מעוברת, ולאחר מכן הותר הדבר בדיעבד, כדי למנוע הרהורים רעים, או בגלל שהתשמיש יפה לעובר⁵².

כללו של דבר – אדם מחויב להעמיד צאצאים רבים, מכיון שלא תוהו בראה לשבת יצרה⁵³, והוא חייב לקיים זאת בצעירותו ובזקנותו, לקיים "בבקר זרע את זרעך ולערב אל תנח ירך"⁵⁴, ואם אינו מוליד מאבד את חלקו בעוה"ז ובעוה"ב⁵⁵. לאור זאת אין פלא שבעל ס"ח מתנגד לשמוש באמצעי מניעה, ואפילו באמצעים יותר מקובלים. המחבר מסביר את

47. סי' תתשכג' (תתשפג').

48. סי' תתשמח' בכי"פ.

49. סי' שפטי' (תתשמג').

50. סי' תצט' (תתשמד').

51. שם.

52. סי' שפ' (תתשיא').

53. סי' שצא' (תתשסב').

54. סי' תתשע' בכי"פ.

55. סי' תקיז' (תתתתשי').

האמור בהושע "ותגמול את לא רחמה – לאחר שילדה לו בן ובת גמלתה, שכבר ילדה לו אשתו בן ובת והיה המתנה, אבל לאחר שנולד הבן הראשון לא היה המתנה שהרי לא קיים פריה ורביה"⁵⁶ – כלומר לדעת המחבר לא ראוי שאשה שטרם ילדה בן ובת תניק את יילודיה תקופה ארוכה, מכיוון שע"י כך היא מעכבת את ההריון הבא. אמנם אם יש סכנה שהתינוק לא יקבל מספיק אוכל אם תופסק ההנקה – אין דוחין נפש הברורה מפני נפש שאינו ברור אם תהר, אבל אם האשה אמו של הילד מניקה ועוד אשה אחרת מניקה עמה אותו ילד, הרי כיון שהמניקה האחרת שאינה אם הילד מספקת לו, הרי אם הילד תוכל למנוע כדי שתהר, ואשר היא ענייה, הרי אמרו שהקב"ה אמר לוו עלי ואני פורע, וכל שכן שאין דעת אם הילד אלא כדי שתהר"⁵⁷. אנו רואים מסימן זה שנשים היו מנסות להאריך את משך ההנקה ואף נשים שהיו להן מניקות מקצועיות נסו להניק כדי למנוע הריון, ובעל ס"ח מתנגד לכך – במיוחד כאשר טרם קיימו מצוות פרו ורבו.

ההתנגדות לשמוש באמצעי מניעה באה לידי ביטוי גם בדבריו נגד נשואי קטנה הדומים לזנות ומעכבים את המשיח, שם הוא מזכיר כי אמרו חכמים על קטנה מן השמים ירחמו ולא תשמש במוך"⁵⁸. כלומר אין דעתו כדעת המסבירים שרבי מאיר אומר ג' נשים חייבות לשמש במוך וחכמים מתירים אך אינם מחייבים, אלא סובר שחכמים אוסרים על שימוש במוך ומן השמים ירחמו.

כבר ראינו לעיל כי דעתו של בעל ס"ח שאין למנוע הריון מסיבות של עוני מכיון שעל כגון זה נאמר "לוו עלי ואני פורע". אנו רואים גישה זו גם בסימן הבא: "אחד היה אומר תדיר: כבר יש לי בן ובת ויש לי צער שאשתי היתה מעוברת, כי לא היה עשיר והיה אומר איך אפרנס. א"ל החכם: קודם שהולד נולד הקב"ה הקדים בדדי האשה החלב לכן אל תדאג"⁵⁹. לכל ילד מוקצב חלקו בעוה"ז, והקב"ה מספק פרנסה לכל אחד ואחד, ולכן אין למנוע הריון מסיבות כלכליות.

ז. התעברות

בנושא הפיזיולוגיה של ההתעברות אנו עדים לתפיסה שהיתה מקובלת בעולם העתיק ובימי הביניים: "אשה בתוך מ' יום יכולה להתעבר משני בני אדם, ולא לאחר מ' יום"⁶⁰. כלומר עד שלב מסוים של ההריון

56. סי' תתשפח' בכי"פ.

57. שם.

58. סי' שפט' (תתשמג').

59. סי' תקכ' (תתתשד').

60. סי' תקטו' (תתתשז').

ניתן להוסיף מרכיבים נוספים לעובר, והעובר משותף לאבות מרובים⁶¹. כהמשך תפיסה זו ממשיך המחבר: "וגם מטפה אחת יולדו תאומים כמו ו' שיבולין מגרעין אחד"⁶², כלומר: כשם שניתן להוסיף לעובר הצעיר מארבעים יום עוד טיפות זרע נוספות אשר ישתתפו כמרכיבים של העובר, כך גם יכולים להיווצר מטפה אחת שני עוברים. מהדמיון לו' שיבולין היוצאים מגרעין אחד ניתן להסיק כי אין הכוונה ששכבת הזרע נחלקת לשנים, ומכל מחצית נוצר עובר, אלא שנוצרת מעין תמיסה שבכחה להוציא עובר, ואח"כ יוצאים ממנה תאומים, דבר הדומה יותר למנגנון של תאומים זהים מאשר לתאומים אחיים⁶³. ייתכן שההשוואה לו' שיבולין היוצאים מגרעין אחד היא בגלל המחשבה כי לרחם האשה יש שבעה חדרים, שלושה מימין ושלושה משמאל ואחד באמצע. אם האשה מתעברת מימין יהיו זכרים, משמאל יהיו נקבות ובאמצע יהיה טומטום או אנדרוגינוס⁶⁴, ולכן ו' שיבולים כנגד ששת המקומות הטובים ברחם⁶⁵.

למרות שתופעת הביזיון לא היתה מוכרת בתקופה ההיא, ידעו כי אשה אינה מסוגלת להרות בכל עת. את המחלוקת בתלמוד אם אין אשה מתעברת אלא סמוך לטבילתה או אלא סמוך לווסתה⁶⁶ מסביר בעל ספר חסידים כי "יש נשים שמתעברות סמוך לווסתן"⁶⁷, כלומר המחלוקת בתלמוד היא מה המציאות אצל רוב הנשים⁶⁸, ולכן מסופר על חסיד שהיה משמש סמוך לווסתה של אשתו כדי להגדיל את הסכויים שתהרה.

להסבר כי אשה מתעברת או בסמוך לטבילתה או בסמוך לווסתה יש השלכה נוספת. המחבר פוסק כי אדם יכול לקיים יחסי מין עם אשתו בכל תנוחה שהיא: "רצה לאכול בשר מבושל, רצה לאכול צלי, הכל רשות בידי האדם, רק בליל טבילה לא יתכן כי אם הוא למעלה והיא למטה". הסבה היא שאשה נהנית מהתשמיש רק כאשר הוא למעלה והיא למטה⁶⁹ (לפי דברי המחבר) ומכיון שלאיש יש תאוה בליל טבילה, רצוי שהאשה תהנה

61. וראה במקור החסד שם שהביא מקור לכך מהגמ' ביבמות צח. וכן הרבה ראשונים ואחרונים הסוברים שלאדם אחד יכולים להיות שני אבות או יותר.

62. שם.

63. הויכוח בנושא זה מצוי כבר בתוד"ה מאה פפי בסוטה מב; ; וראה ברד"ק ש"א יז' כג' שמביא את שתי הדעות החלוקות האם אפשר שאשה תהרה משני אנשים ביחד; וראה במקור החסד מקורות נוספים.

64. תיאוריה זו מוזכרת בחזקוני ובבעלי התוס' עה"ת בר"פ תוריע ובאבודרהם בברכת אשר יצר.

65. מקור החסד שם.

66. נדה לא:

67. ס' תקט' (תתשפד').

68. זאת בנגוד לתוד"ה אליבא בסוטה כז שממנו משמע שאותה אשה מסוגלת להרות לפעמים סמוך לטבילתה ולפעמים סמוך לווסתה.

69. ס' תקט' (תתשפה').

יותר, היא תזריע תחילה ואז יהיה הולד זכר, "והולד יהיה כמוהו חרוץ"⁷⁰. המחבר מוסיף כי גם סמוך לווסתה ראוי לנהוג כן, כלומר בגלל שהאשה מסוגלת להרות גם סמוך לווסתה, רצוי גם אז לשמש כשהיא למטה והוא למעלה כדי להוליד בן זכר.

הכוונה בבטוי "שאם תתעבר יהיה הולד כמוהו חרוץ" יש להסביר כנראה כקשור לתאווה של האיש. ככל שלגבר יש יותר תאווה, הזרע יורה יותר כחץ, וזה משפיע על טיבו של היילוד. מסבה זו, "כשהאיש מזקין ובא על אשתו הולד חלוש"⁷¹ מכיון שאין לו תאווה, וזה משפיע על חוסנו של הצאצא.

יש גורמים נוספים בזמן ההתעברות שיכולים להשפיע על טיב העובר: "בא לשם שמים אל אשתו, והיא כמו כן כוונה לשם שמים שיצא מהם זרע טוב (ואחריה טוב – שיזכה לבסוף לתורה) וכשמחלוקת יש מתחילה – כשנולד להם בן יהיה גם המחלוקת"⁷². אנו רואים כי הכוונה לשם שמים בזמן תשמיש גורמת שיצא ילד טוב ובן תורה. לעומת זאת אם האשה כועסת בזמן תשמיש "הולד יהיה רע ולא טוב"⁷³, וכן אשה שתובעת בפה – לא יהיו הבנים טובים, ולכן "קודם שהיא תדבר עמו לשמש עמה ידבר הוא עמה תחילה על התשמיש"⁷⁴.

לא ברורה עמדתו של בעל ס"ח לגבי מאמר התלמוד "אין אשה מתעברת מביאה ראשונה"⁷⁵. המחבר פוסק שאסור למסור אשה לגויים שאמרו תנו לנו אחת מכם ונטמאה, ואם לאו הרי אנו מטמאים כולכם "ובימי החשמונאים עשו ברע שהיו נותנים להגמון תחילה, אלא שחשבו אין אשה מתעברת מביאה ראשונה, אעפ"כ לא היה להם לתת להגמון..."⁷⁶. נראה שבבטוי "אלא שחשבו" אין הוא בא לומר שדעתו שונה, כי אם שהחשמונאים חשבו שמסיבה זו מותר למסור את האשה להגמון, ובכך טעו, אך בטענה כי אין אשה מתעברת מביאה ראשונה לא טעו.

ח. הריון ולידה

משך ההריון הוא רע"א ימים כמנין הריון עם הקריאה, או רע"ג ימים כמנין בר בטני⁷⁷, ולכן חסידיים הראשונים לא היו משמשים מטותיהן לא

70. שם.

71. ס"י תתתשז' בכ"פ

72. ס"י שעג' (תתפ"ט)

73. ס"י תקסג' (תתקנב')

74. ס"י תקטד' (תתתשח')

75. יבמות לד.

76. ס"י תרצט' (רנג')

77. ס"י תקסה' (תתקנד') ע"פ הגמרא בנדה לח :

בליל ראשון ושני ושלישי בשבוע פן יולד בשבת ויבא לידי חילול שבת.⁷⁸ כשם שאת האינפורמציה על משך הריון שאב המחבר מהתלמוד, גם את צורת התפתחות העובר נטל משם: "איזה שפיר מרוקם? אבא שאול אומר: תחילת ברייתו מראשו, שתי עיניו כשני טיפין של זבוב, פיו מתוח כשעורה וגויתו כעדשה, שני חוטמיו כשני טיפין של זבוב, חתוך ידיים ורגלים אין לו, ע"כ מפורש בגמרא"⁷⁹.

גם התנוחה של העובר ברחם ידועה: "כשמונח הולד ברחם אמו הזכר פניו למטה והנקבה למעלה דרך תשמישם, האיש מביט לעפר שמשם לוקח, והאשה מבטת למעלה אצל האדם שנלקחה מן הצלע שלו"⁸⁰.

מין העובר נקבע בשלבים הראשונים של ההריון, ולכן "אל יאמר אדם אחר שנתעברה אשתו: יהי רצון שתלד אשתי זכר"⁸¹ כי זו בקשה שאינה בגדר הטבע, ולמרות שהקב"ה יכול לעשות הכל, אין לבקש שיעשה דברים שאינם בגדר הטבע.⁸²

הגיל שבו אשה יכולה להרות הוא יג' שנים⁸³ והוא הגיל בו מתחילות השדים להתפתח,⁸⁴ ובדר"כ אשה הקרובה לגיל ארבעים אינה יולדת,⁸⁵ ואולי כוונתו אם אלו היו נשואיה הראשונים. כמו כן אלמנה שעכבה בלא בעל עשר שנים שוב אינה יולדת.⁸⁶

ברור שבתקופה ההיא לא ניתן היה לוודא הריון לפני שעברו ג' חודשי הריון, ולכן מתיר בעל ס"ח לשמש עם אשתו המעוברת בג' החודשים הראשונים, למרות שלפי שיטתו יש כאן הוצאת זרע לבטלה, וזאת מחמת שאין ידוע בבירור שהיא מעוברת.⁸⁷ לא מוזכר במפורש מדוע מותר לשמש עם אשתו המעוברת לאחר ג' חודשים ראשונים, אך נראית סברתו של ה"פרוש" במהדורת מרגליות כי הוא מסתמך על התלמוד⁸⁸ שלאחר ג' חודשים ראשונים התשמיש יפה לולד, ולכן אינו משליך זרעו לאיבוד.

78. ראה גם בסי' תקיז' (תתתשט'), תקסו' (תתקנה') ורסד' (תרכ'). לפי הסבר רש"י לגמרא בנדה – משך ההריון קבוע, אך הזרע מתקיים שלושה ימים, ולכן מהתשמיש ועד תחילת ההריון יכול להיות הפרש של יומיים – שלושה.

79. סי' תתרכב' (תתתרט') ע"פ נדה כה.

80. סי' תתשמא' ע"פ נדה לא. עא' ועב' וע"פ ב"ר פ' יז' ובמקבילות.

81. סי' תשצה' (תקטז').

82. סי' תשצד' (שם).

83. סי' תצט' (תתשמד').

84. סי' שפט' (תתשמג').

85. סי' תצא' (תתשיט') וסי' תצג' (שם), והוא ע"פ הגמרא בב"ב קיט' סעב: אר' חסדא: ניסת פחותה מבת עשרים יולדת עד שישים. בת עשרים יולדת עד ארבעים, בת ארבעים שוב אינה יולדת.

86. סי' תצג' (תתשיט').

87. סי' תצט' (תתשמד').

88. נדה לא.

כתוב בצוואת רבי יהודה החסיד: "אדם שהיה חולה וה"ה אשה, אם אומרים לאדם לקבל זה הילד שיש פה או קבל דבר אחר, והוא רואה שאין שם שום דבר, אין לומר לו תן לי ברצון כי הוא עצמו ימות אלא יאמר איני יכול"⁸⁹. ניתן להסביר שלאשה יש נטיה לדמיונות שוא יותר מאשר לגבר, ולכן כתב "אדם שהיה חולה וה"ה אשה" אך הרב מרגליות במקור החסד מסביר כי מדובר על אשה מעוברת, אשר כח הדמיון שלה חזק ולעיתים יכולות להיות לה הפרעות בקונספציה.

המחבר פוסק שלא להתענות כאשר גויים מקיפים את העיר, פן יהיו חלשים ולא יוכלו להלחם⁹⁰, ומוסיף: "וכן ההולך לעזור ולהציל נפש, וכל מי שצריכין ממנו לא יתענה כגון מילדת". כלומר על המילדת להיות כל הזמן בכוננות לעזור ולילד, ואם היא שרויה בצום ובתענית – הדבר פוגע ביכולתה לעזור לאחרים.

אזהרה מקצועית למיילדות מצויה בס"ח, והיא הצורך להתכונן ע"י צוות מיוחד ללידת תאומים: "כתיב: 'וימלאו ימיה ללדת והנה תאומים בבטנה', מה צורך זה לומר? והלא כבר נאמר, 'שני גויים בבטנך', ועוד כשאמר 'ואחרי כן יצא אחיו' לא היה צריך לומר 'והנה תאומים בבטנה', אלא זה מודיענו אע"פ שכתוב: 'כעצמים בבטן המלאה' מכל מקום כך צריכות המיילדות להיות בקיאות אם תאומים, שאם תלד שנים צריכות להיות עוסקות עמה לשני ולדות, ולכך מה שכתוב: 'ויהי בעת לדתה' והמיילדת ידעה שתלד תאומים, לפי שלא נתרוצצו מקודם לא שלחו אחר המיילדת עד עת לדתה, ואמרה: כיון שלא שלחתם קודם אחרי, ומעט בכאן עוסקות, ואילו היו הרבה נשים שם לא היתה צריכה לקשור שני כי היתה אומרת לאותן שבידן התינוקות זה ראשון וזה שני – זה יצא ראשונה וידעה שכבר יצא"⁹¹.

בסימן זה יש חידוש של המחבר: למרות שנאמר במפורש: "כאשר אינך יודע מה דרך הרוח כעצמים בבטן המלאה, ככה לא תדע את מעשה האלוקים...", כלומר שאין אדם יודע מה יש בבטנה של האשה המעוברת, ויהיה מי שיאמר כי גם אסור להתעניין ולדעת מה יש שם, מזהיר המחבר כי יש לבדוק היטב את האשה המעוברת ולהשתדל לדעת אם יש שם

⁸⁹. צוואת ר' יהודה החסיד, יד'.

⁹⁰. סי' תריח' (ס"ח), ע"פ תוספתא תענית, ספ"ב ועיין בכבלי כב., ועיין ירושלמי דמאי פ"ז ה"ג שאין ת"ח רשאי לישב בתענית מפני שממעט במלאכת שמים. והמחבר שכולל גם מילדת, בודאי מתכוון גם לרופאים.

⁹¹. סי' תתשפד' בכי"פ.

עובר אחד או שנים, מכיון שע"י הכנת צוות מתאים ניתן להפחית את הסכנה ליילודים.⁹²

באותו סימן ממשיך המחבר ומדריך את המילדות להסתכל היטב כאשר אשה יולדת בסמוך לשקיעה או בסמוך לעלות השחר⁹³ כדי לדעת מתי בדיוק נולד התינוק, כדי שלא יבואו לחלל עליו שבת לשוא בזמן הברית.

ט. הפלה

יש התייחסות בס"ח הן להפלה ספונטנית והן להפלה מלאכותית. "כל שמוליד באותה מדינה שימותו בניו אין לו להיות באותה מדינה, ואם יצא והיה במדינה אחרת ומתו הרי צריך קמיעה. ויש שמתים כל זכרים ונשארו נקבות ויש להיפך, יש לבדוק באשה כי רוב בנות אחר האם, אם האם מפלת נפלים כך בתה"⁹⁴. אנו רואים שהפלה חוזרת (או הפלה שמנטיה) עוברת בתורשה מהאם לבתה. לעתים שינוי מקום או קמיע יכולים לעזור.

אשה עלולה להפיל כאשר נוצר ברחמה עובר שאינו עובר אדם⁹⁵. לפעמים נוצרים עוברים שחציים אדם וחציים בהמה וגם להם יש נטיה להפלה. לפי הסבר הגמרא⁹⁶ חכמים סוברים שאם נפל עובר שכולו בדמות בהמה וגם פניו פני בהמה, אך מקצת צורת פניו צורת אדם – אמו טמאה טומאת יולדת. כמו כן אומרת הגמרא⁹⁷ שהמפלת נחש טמאה טומאת לידה מכיון שגלגל עינו עגול כשל אדם. מסביר בעל ס"ח: "הנחש היה מהלך על שתיים, וקצת דמות אדם עליו, תדע שאותן שיודעין להפך אדם לזאב או לחתול ולחמור, גלגל העין לא יתהפך, וכן הנחש שנשתנה לא נשתנה לו העיניים. לכך המפלת כמין נחש אמו טמאה לידה, שגלגל עינו דומות לשל אדם"⁹⁸.

היו תרופות לגרימת הפלה בתקופת ימי הביניים, ומספר בעל ס"ח: "אשה הרה לזנונים, וחקרה לאשה אחת מה לשתות כדי להפיל עובריה, ורצה אחד ללמד לה, אמרו לו: אל תחטא שהיא תאבד הוולד, אמר להם: מוטב שתאבד אותו קודם שתביא לעולם משתמית אותו אחר הוולדו, אמרו

⁹² אזהרה זו צריכה להיות חקוקה באוזני המתנגדים לבצוע בדיקת אולטרסאונד שגרתית בהריון. ידוע כי לפני תקופת האולטרסאונד לא אובחנו כ-50% מהריונות התאומים וע"י בצוע בדיקה זו ניתן לאבחן את העצמים בבטן המלאה להכין צוות מתאים ואת כל ההכנות הדרושות ללידת תאומים ולהפחית ע"י כך את תמותת היילודים, כפי שצפה המחבר לפני כ-800 שנה.

⁹³ לא זכיתי להבין מדוע חשוב לדעת את זמן עלות השחר.

⁹⁴ סי' רמז' (שסד').

⁹⁵ לפי המשנה נדה פ"ג מ"ב.

⁹⁶ נדה כג:

⁹⁷ נדה כד:

⁹⁸ סי' תתשס"ו.

לו: מוטב שהיא תחטא בו ולא על ירך, ועוד, שמא יצילו הוולד מידה או היא תמות והוולד יחיה..."⁹⁹. בנוסף למה שלמדנו מכאן שהיתה תמיסה כלשהיא שגרמה להפלה, אנו רואים גם את גישתו של המחבר כי גרימת הפלה היא חטא חמור, ואסור לאדם לגרום להפלה אף במקרה שאם לא יעשה זאת יש חשש שהיולדת תהרוג את היילוד.

י. תורשה

כבר עמדנו על כך כי כוונות או מעשים שונים בזמן תשמיש יכולים להשפיע על תכונות היילוד (ראה בפרק על ההתעברות). כמו כן הזכרנו (בפרק על ההפלה) כי התכונה של אשה להפיל נפלים עוברת מאם לבתה. לא רק תכונה זו עוברת בתורשה אלא גם תכונות אחרות, והתורשה היא מסב לנכדו, ומאם לבתה, כי "רוב זכרים אחר זקנם ורוב בנות אחר אמם"¹⁰⁰. גם תכונות אופי עוברות בצורה "תורשתית" מסויימת, והכלל "רוב בנים דומים לאחי האם" המופיע בתלמוד פעם אחת בלבד¹⁰¹ מופיע בס"ח כעשרים פעם¹⁰². ההשפעה הזו חזקה מאד, ואדם שנשא אשה שאחיה רעים גרם ל"מעוות לא יוכל לתקן"¹⁰³.

מכאן שחינוך טוב לא יוכל לתקן את האופי הרע המולד של בנו. ראייה נוספת שאין מדובר פה בהשפעה סביבתית אלא בתהליכים אחרים המשפיעים על תכונות הילדים אנו רואים מהדברים הבאים: "ועוד בימינו אנו רואים בני אדם שלקחו להם נשים והנשים לא היו צדקניות והולידו בנים שאינם מהוגנים או בלא תורה כדוגמת קרובי אשתו היו בניו, וכן מצינו אותן שמן הדין היה להן להיות בנים תלמידי חכמים ויראי שמים שאבותיו יותר משלושה היו בעלי תורה ויראי שמים, וכתוב: לא ימוש מפיו ומפי זרעך ומפי זרע זרעך וגו' מעתה ועד עולם, ומצינו שתורה פוסקת מהם לפי שאביהם לקח אשה שאחיה לא היו בעלי תורה וצדיקים, ואפילו אחיה תלמידי חכמים ואביה לאחר היולד בעל גויה או אחר כך הוליד בנים שאינם מהוגנים או האשה עצמה אינה הגונה, לכן יתפלל כל חסיד על זאת שידבק באשה טובה שאחיה טובים ואחיותיה טובות ואביה ואמה, ושלא יהא דבר במי שידבק בהם שיעכב את זרעו מלהיות תלמידי חכמים ויראי שמים"¹⁰⁴.

99. סי' תתתשיח, בכי"פ.

100. סי' רמז' (שסד).

101. ב"ב ק'.

102. כגון בסימנים שעד' (תתרכב'), שעה' (תתצד'), שעח' (תתש'), תפח' (תתצט'), וכן בכי"פ בס' תתפרד', תתתפא' ותתתפצא'.

103. סי' קסז (יט').

104. סי' רמג' (שסב').

אנו רואים שהשפעת אחי האם או קרובים אחרים של האם הינה חזקה ביותר ומתגברת אף על זכותם של תלמידי חכמים מזה כמה דורות שיהיו להם בנים בני תורה¹⁰⁵. אנו גם רואים כי אדם הנושא אשה טובה, ואח"כ אביה נושא גויה או מוליד בנים שאינם מהוגנים – גם זה יכול להשפיע לרעה על בני אותה אשה, וכנגד זה אין לו לאדם אלא להתפלל שלא תקרה לו תקלה כזו. ברור מקטע זה שאין מדובר על השפעה חינוכית – סביבתית אלא השפעה שונה לחלוטין.

ההשפעה הרעה על הצאצאים יכולה לבא לא רק בגלל אחי האם אלא גם מהורי האם¹⁰⁶, ולפעמים גם כתורשה מהאב, כאשר אם אחד ההורים טוב והשני רע – השפעת הרע חזקה יותר¹⁰⁷.

בצוואת ריה"ח נאמר: לא ישא אדם בת אחיו או בת אחותו¹⁰⁸. הוראה זו סותרת לכאורה את הגמרא ביבמות סב המשבחת את הנושא בת אחותו. במקור החסד¹⁰⁹ הביא משו"ת אבן הראשה שהסביר האזהרה על פי מה שנתברר לרופאים שאם האב והאם קרובים מזיק לילדיהם, ורז"ל דברו שמתכוון לשם שמים, אבל כראות רבינו שאין הדור מכוונים לש"ש הזהיר על נישואי קרובים בדם. אם הסבר זה נכון הרי שכבר בימי הביניים ידעו ששכיחות מחלות תורשתיות גבוהה יותר במשפחה שבה יש נישואי קרובים.

יא. תמותת תינוקות

אדם עני אינו צריך להימנע מלהוליד ילדים בגלל חוסר מזון "כי הקב"ה מזמין בדדי אשה חלב ליונק כשיוצא ממעי אמו"¹¹⁰, ומי שדואג מנין יקח לפרנסה הרי זה ממחוסרי אמונה.

יש תינוקות הנמצאים בסיכון גבוה לתמותה. קבוצה אחת של תינוקות כאלו הם התאומים: "על כל דברים שאין רגיל להיות צריך להתחנן עליו, כגון אשה שילדה תאומים שיתקיימו שניהם, ויותר צריך להתחנן אם ילדה שנים בתוך שנה מפני עין הרע"¹¹¹. אנו רואים כי אין רגיל להיות שבלידת תאומים יחיו שניהם, וגם לידות תכופות מדי גרמו לתמותת ילודים גדולה.

105. ראה גם בסי' תקנז' (תתרמ"ב).

106. סי' תתשע' בכי"פ.

107. סי' שעד' (תתרצ"א).

108. כב.

109. שם, סוף ס"ק לב'.

110. סי' תקיט' (תתתשיג') וסי' תקכ' (תתתשיר').

111. סי' תשצ"ב (תקי"ד).

גם תינוק שנולד בחדש שמיני הינו נפל, ולפי דרך הטבע אינו מסוגל לחיות: "אל יתפלל אדם תפלה שאי אפשר לעשות בקשתו אע"פ שהיכולת ביד הקב"ה אין לבקש דבר שאין נעשה כפי הטבע, כגון אם אשתו הפילה לשמונה חדשים ברור הוא שאין הולד של קיימא, אין מתפללים עליו שיחיה. אסור לבקש דבר שאינו ראוי לומר, כגון: יהי רצון שתלד אשתי לח' חדשים ויחיה הולד"¹¹².

המחבר מגדיר אדם שנולד בחודש שמיני וחי כדבר מחוץ לגדר הטבע, עד כדי כך שלא רק שאין מחללין עליו שבת אלא אף אסור להתפלל עליו שיחיה. בסימן אחר משווה המחבר תפילה כזו לאחד המתפלל שיהיה פתאום בכרכי הים¹¹³. גם התפילה השניה המוזכרת בסימן זה, אותו אדם המתפלל שאשתו תלד בחודש שמיני, נראה שיש לו סיבות חשובות להתפלל כך, כגון שאשתו המעוברת חולה וההריון מסכן את חייה וכו', גם אז אסור לו להתפלל שאשתו תלד בחודש השמיני ויחיה הולד משום תפילת שווא.

קבוצה נוספת של תינוקות הצריכים שמירה הם תינוקות הנולדים במלבוש או בכיסים. מדובר כנראה בתינוקות שנולדים בתוך קרום השפיר, כאשר לא היתה פקיעת מי שפיר עד סוף הלידה. תינוקות אלו לפי האמונה שרווחה אז היו פגיעים יותר לנזק כתוצאה מפגיעה של מזיקים: "כשיש רעמים וברק אף המזיקים מורים, שהם כשני גדודי מלחמה אלה כנגד אלה, ופעמים מזלו של אדם חי והנולדים מכוסים כמו בשריון, ואם יש באותה שיירה כדמות אותו ניזוק אותו שנולד בו, ויש שאין לו אז אותו מלבוש ויש שלא נולד בו וניזוק בשבולת שיורו בו, כי יש השבעה שרק שלשה שורות וצריך שבולת שקורין בלעז שפ"א. אם יש בגדוד הנלחמים כשיש רעמים וברקים כדמותו אז מורים בזה, כי כיון דאתרע מזליה מזיקים לו שבדמותו. ויש שיש לו רפואה אם אותה אשה חיה שרגילה ללכת עם יינ"ש שאם יתנו לה או תמצא כמה יורו ותיגע באותו מקום שכבר הורו (יורו) אז ימצא רפואה. ולכך סמך אצל רשפים משלחת מלאכי רעים ולא חשך ממות נפשם שאותן הנולדין בכיסין צריכין שמירה"¹¹⁴. והמחבר חוזר על כך במקום אחר: "ובני אדם שנזוקים בשעת ברקים ורעמים, כגון שמכסה על פניהם בשעת לידה, צריכים אז שימור מברק ורעם"¹¹⁵.

112. סי' תשצ"ד (תקטז). נראה מכאן שתפיסת המחבר היא שכל הנולד לשמיני אינו יכול לחיות, שהרי הוא מגדיר את הנולד לשמיני "ברור הוא שאין הולד של קיימא" וראה על כך במאמרו של הרב נריה גוטל באסיא מה-מו, עמ' 97, ספר אסיא ח, עמ' 300.

113. סי' צה'.

114. סי' תסג' (תתתסג').

115. סי' תסט' (שעט').

אמנם אין מדובר כאן על פגיעה בתינוקות דווקא, אך מדובר על אנשים הפגיעים למזיקים מאז לידתם, מעין פגיעות מולדת.

חלק מהפגיעות בילדים ובתינוקות יוחסו לכשוף: "תינוק אחד היה בוכה בלילה, והרגישו וידעו שאשה יהודית עשתה לו, ואמרה אם התינוק לחכם: הנה בני בוכה שאשה אחת כשפה אותו, ואני יודעת לרפאותו שלא יבכה, ויחזור החולי על אותו הילד שיהיה לה תחילה, אמר לה: אם אמו חטאה, הילד לא חטא"¹¹⁶. מדובר פה בילד חולה שהיה בוכה בלילה, וייחסו את מחלתו לכשוף, ויכלו אף להעביר את המחלה לתינוק אחר באמצעות כשוף.

באמצעות כשוף ניתן היה גם להרוג ילדים: "אחת רצתה לקחת בעל ואמר האיש: כיון שיש לה רוב בנים איני רוצה לקחתה, לקחה ידי בניה ושמתה על ידי אותם שמתו וקראו אחריהן ומתו"¹¹⁷. אמנם יכלו גם לטפל בילדים חולים באמצעות רפואה מאגית, כגון: "נשים היו לוקחות עשבים לבשל לבניהם כשחלו, ועושות אם יחיה – שבט' ימים יתרפא, ואם למות שימות בתוך ט' ימים"¹¹⁸. כאן אנו עדים למגבלות הרפואה המאגית. ניתן אמנם לגרום להחלמת הילד, אך אם התרופה לא תצליח – ימות הילד תוך תשעה ימים.

מחלות ילדים מדבקות נגרמות גם הן ע"י מלאכים. אמנם יש כאן אבחנה שהדבר קורה כשהנשים המשגיחות על הילדים מתקבצות ביחד: "יש עת שמיני חולאים יוצאים לעולם לילדים, כגון אבעבועות שקורין בלעז' רויבל"ש ביד מלאכים משולחים, נפקא מינה כשמגידות הנשים זו לזו מעשיהן הנסתרים ויש ילדים שם, יש מן המלאכים המשלחים על הילדים אותן החלאים ונפ"מ שיתפללו להקב"ה שלא יקבלו בני ביתו מאחרים ואל אחרים. מהם, וכתוב משלחת מלאכי רעים, ובזמן שישראל עושים רצון בוראם כתיב "ונתן ה' אלוקיך את כל האלות האלה על אויביך ועל שונאיך אשר רדפוך" וכתוב "נתתי כפרך מצרים כוש וסבא תחתיך"¹¹⁹. מצד אחד מחלות ילדים אלו מתרחשות כאשר הנשים מתקבצות יחד, אך מאידך הגורמים הם מלאכים משולחים.

יש לשים לב כי גם בסימן זה, כמו במקרה של הילד הבוכה בלילה מחמת כשוף, אם רוצים להסיר את המחלה היא חייבת לעבור למישהו אחר.

116. סי' תרפא' (קעד').

117. סי' תרפ' (קעג').

118. סי' תסד' (תתרוסח').

119. סי' תסג' (תרסד').

במקרה זה המחלות יפגעו בשונאי ישראל, ובמקרה של התינוק הבוכה בלילה – המחלה יכלה לעבור לתינוק של האשה שכשפה את התינוק¹²⁰.

לפעמים ילדים מתים בגלל שהמקום אינו מתאים להם: כל שמוליד באותה מדינה שימותו בניו אין לו להיות באותה מדינה, ואם יצא והיה במדינה אחרת ומתו – הרי צריך קמיעה¹²¹.

פרט לסיבות הגורמות ישירות למחלות ותמותת תינוקות וילדים שהוזכרו עד כאן, מוזכרת גם סיבה המביאה לידי תמותת תינוקות: "והרבה בני אדם מתים תינוקות שלהם מפני שלא נשמרו מפרישות עונה, או נשיהם לא נזהרו בטבילה"¹²². כמו כן רומז המחבר למספר עברות המוזכרות בתלמוד הבבלי ואשר נאמר עליהן כי הן גורמות למיתת הבנים¹²³.

המחבר מתכוון לברייתא: "בעוון נדרים בנים מתים דברי ר"א בר"ש, רבי יהודה הנשיא אומר בעוון ביטול תורה" ודעה נוספת המובאת בתלמוד שם היא בעוון מזוזה¹²⁴ ולכן "ת"ח היודע זה ועובר עליו הרי עתיד ליתן את הדין עליו, שגרם מיתה לבניו"¹²⁵.

מאידך יש לעיתים גם צד חיובי בתמותת תינוקות: "אמר החכם: יש ולד או בן או בת שפודה את אביו ואת אמו מן המות או מן הצרות, שנאמר: יעקב אשר פדה את אברהם, יש שנגזר צער על האב או על האם, מת הולד הרי האב או האם עצבים הרי העצבון פודהו, וזהו שנאמר: בכל עצב יהיה מותר"¹²⁶.

אומנם מיתת הבנים והצער שבכך יכולים לכפר על ההורים ולהצילם ממות ומצרות, אך זה רק כאשר ההורים לא עברו עברות הגורמות למות הבנים, אך אם ההורים עברו עברות מסוג זה – אין מיתת הבנים מכפרת¹²⁷.

יב. סיכום

אנו מוצאים בס"ח דעות ואמונות הקשורות לרפואת נשים, מילדות ותמותת תינוקות וילדים. שני המקורות העיקריים לדעות המחבר הם התלמוד הבבלי והשפעת הסביבה הגרמנית הנוכרית. נראה לי שהשפעת חז"ל על המחבר רבה יותר, כך שרק כאשר אינו מוצא הסבר לתופעה מסוימת בדברי חז"ל הוא פונה להסברים מתחום הפולקלור.

120. וראה במקור החסד, סי' תרפ"א.

121. סי' רמז' (שסד').

122. סי' תקט' (תתשפד').

123. סי' תעח' (תתתרע').

124. שבת לב:

125. סי' תקט' (תתשפד').

126. סי' תקא' (תתתשטז').

127. סי' תקט' (תתשפד').

ראינו כי בגוף האשה מצויים כוחות מזיקים אשר מתבטאים בעיקר בזמן נדתה, אך לעיתים רחם האשה גורם בדרך מסויימת למיתת בעליה.

נהגו לבצע נתוחים להסרת אבן מדרכי השתן. הנתוח היה מבוצע באבר המין, ולכן הפך לפעמים את המנותח לכרות שפכה. נראה שלעיתים היתה נשאר פיסטולה בשפכה ולעיתים הפצע היה נסגר והמנותח היה מחלים לחלוטין. המבחן האם אדם זה הינו אכן כרות שפכה הוא האם יכול להוליד, או אם מתו נשותיו.

כאשר לא נראתה סבה גלויה לעין לעקרות כגון כרות שפכה, או אשה מבוגרת, או אלמנה ששהתה עשר שנים ללא בעל, תלו פעמים רבות את סיבת העקרות בכשוף.

מטרת התשמיש היא להוליד ילדים, אך גם למנוע הרהורים רעים, ולכן מותר לאדם לשמש עם אשתו כדרכה ושלא כדרכה, וכן בזמן שהיא מעוברת או זקנה. מסיבה זו הדין עם האשה אם רוצה לשמש בלא בגדים.

בגלל האמונה כי להגברת הפוריות יש צורך שיהא הזרע יורה כחץ, על האשה לגרות את בעלה ולחמם את יצרו כאש. כמו כן לא ראוי לבעל להרהר בדברי תורה בזמן תשמיש, אלא רק בעניינים המגבירים את התאוה. מאידך יש לבעל להשהות את הזרע כדי שאשתו תזריע תחילה ויהיו לו בנים. מכאן ברור שהכוונה באשה מזריעה – שיש לה אורגזמה.

מוזכרות סגולות שונות להגברת התאוה, והן מותרות בשמוש כל זמן שמדובר במאכלים כשרים או באשה כשרה. לאדם נשוי אין לתת תרופות להפחתת התאוה, אך בחורים יכולים לבטל התאוה ע"י רחצה במים קרים.

אשה הרואה מחמת תשמיש – יש לבדוק אם אין הדבר נובע מחמת פצע הנמצא עמוק בנרתיק או על צוואר הרחם, ואז אם לא יבעל בכוח, ולא יגיע עד אותו מקום – האשה לא תדמם.

בעל ס"ח רואה ערך רב בהולדת ילדים, ולכן הוא מתנגד לשימוש באמצעי מניעה. זוג שטרם הוליד בן ובת, ולכן לא קיימו עדיין מצוות פרו ורבו – ראוי שהאשה לא תניק מעבר לזמן המוכרח, כדי שלא לעכב את ההריון הבא. אסור גם לעכב הריון מסיבות כלכליות כי הקב"ה נותן לכל ילד את חלקו ופרנסתו. כמו כן מתנגד בעל ס"ח בתוקף לנשואי קטינות מכיון שע"י כך מתעכבים בהולדת ילדים. השימוש במוך כאמצעי מניעה מוזכר בס"ח, אך הוא דוחה שימוש באמצעי זה אף בשעת הסכנה ומן השמים ירחמו.

התפיסה של ראשית ההריון כפי שבאה לידי בטוי בס"ח היא כי במשך 40 יום הראשונים הזרע הנכנס לגוף האשה יוצר תמיסה מסויימת אשר לאחר מכן יתפתח ממנה העובר. לכן אשה יכול להתעבר מכמה

גברים, ואז התמיסה הזו מכילה זרע של כולם שהתערבב, ולעובר יהיו אבות רבים. תכונותיו של עובר זה תהיינה תערובת של כל אבותיו. אם התמיסה הזו מתחלקת לכמה חלקים לפני שנוצר עובר – נוצרים אח"כ תאומים או מספר רב יותר של עוברים.

יש נשים שמתעברות סמוך לטבילתן ויש המתעברות סמוך לווסתן ויש לכך השלכה הן לגבי זמן קיום יחסי מין והן לגבי התנוחה בזמן היחסים.

העובר מקבל כוח וחיות מהעצמה שבה יורה הזרע, ולכן אם הזרע יורה כחץ נולד ילד חזק, ולאנשים זקנים נולדים וולדות חלשים.

הכוונה שמכוונים בני הזוג בשעת תשיש משפיעה על טיב העובר. בנוגע להריון לקח המחבר את רוב המידע מהתלמוד, כגון משך ההריון, צורת העובר ברחם, תנוחת עובר זכר ונקבה בתוך הרחם וקביעת מין העובר.

המחבר מזכיר את המילדות בהקשרים שונים. הוא אומר שאין להן להתענות כדי שהדבר לא יפגע ביכולתן לילד בכל עת, כמו כן מזהיר אותן לערוך בדיקות טובות לנשים המעוברות כדי לאבחן הריון תאומים לפני הלידה ולהכין צוות מתאים ללידה.

הפלות יכולות לנבוע מכך שמדינה מסויימת אינה טובה לזוג הורים מסוים, או מנטיה משפחתית אצל משפחת האם להפיל. לפעמים אשה מפילה בעלי מום שונים אשר לחלקם יש צורות של בעלי חיים. עוברים אלו הם אכן בעלי חיים אחרים, והמפלת אותם טמאה לידה רק אם יש בהם חלק מצורת אדם, בעוד שהמפלת צורת נחש טמאה לידה מכיון שגלגל עינו דומה לשל אדם, ולכן נפל נחש כדין נפל אדם. היו משקאות מסוימים שהשתמשו בהם לגרימת הפלה, והמחבר מתנגד כמובן לשמוש במשקאות כאלה, ורואה בכך חטא חמור.

היילוד מקבל תכונות רבות מהוריו, אך רוב בנים דומים לאחי האם, ורוב זכרים אחר זקנם, ורוב בנות אחר אמם. הוכחנו כי הכלל שרוב בנים דומים לאחי האם אינו בגלל השפעה סביבתית אלא השפעה מטפיזית כלשהיא. לפעמים התורשה באה מהורי האם, ואם יש אב ואם בעלי תכונות שונות – השפעת הרע חזקה יותר. חלק מתכונות היילוד מוקנות לו כבר בזמן ההתעברות, עקב הכוונות של הוריו בזמן התשיש. בצוואת ר"י החסיד נאמר שלא לשאת את בת אחיו או בת אחותו, ואולי יש לכך רקע גנטי.

תינוקות הנמצאים בסיכון גבוה למיתה הם תאומים, פגים ותינוקות הנולדים בכיסים. בקשר לפגים סובר בעל ס"ח כי יילוד בחדש שמיני אין לו סיכוי לחיות, ולכן אין להתפלל עליו שיחיה כי זה בנגוד לטבע. לתינוקות הנולדים בכיסים (של מי שפיר) יש סכוי להפגע ממזיקים בעת

סופת בריקים. יש מחלות מסוימות או אף מות תינוקות שנגרמים ע"י כשוף, ויש גם תרופות לילדים המסוגלות לגרום להחלמה מהירה או למות מהיר של הילד.

מחלות ילדים מדבקות אמנם נגרמות בעת שמתקבצות הנשים עם הילדים, ולכן סכויי ההדבקה גדלים, אך הנזק נגרם לפי תפיסת הזמן שהוא בגלל מלאכים המשלחים על הילדים אותן החלאים. לפעמים תינוקות מתים בגלל שאינם מתאימים לאותה מדינה. כמו כן מתים תינוקות בגלל עברות אבותיהם כגון חוסר זהירות במצוות נדה, בעוון נדרים, בעוון ביטול תורה ובעוון מזוזה. אם ההורים נזהרו במצוות אלו ובכ"ז מת להם ילד, הרי שצער מיתתו יכול לפדות את הוריו מן המות ומן הצרות, וזהו שנאמר "בכל עצב יהיה מותר".

הראינו בעבודה זו את השפעת המסורת התלמודית על התפיסה הרפואית של בעל ס"ח, וכן את ההשפעה של הסביבה הגרמנית על תפיסתו בנוגע לגורמי המחלות ולרפויין.

ברוב ההתייחסויות לנושאים רפואיים מוצא בעל ס"ח מקורות בחז"ל, לפעמים הוא מצטט בלבד, ולעיתים הוא מפרש את דברי חז"ל בהסבר מקורי וחדש. רק כאשר אינו מוצא הסבר לתופעות טבע מסוימות או לטיפולים רפואיים במקורות חז"ל הוא מסתמך על מקורות גרמניים-פולקלוריסטיים להסבר התופעה ולהמלצה כיצד להתנהג במצבים שונים. יחד עם זאת המחבר מכיר ומסביר כי יש שני מישורים שונים בענייני רפואה. קיים המישור הפיזי בו יש מחלות ודרכים שונות להילחם בהם, וקיים המישור הרוחני אשר הוא הקובע האמיתי את גורל האדם. כל אדם יקבל את המגיע לו לפי מידת שכר ועונש, והגורמים האמיתיים לצרות ולמחלות הבאות על האדם הם כוונותיו ומעשיו.

מקור: אסיא נז-נח, עמ' 119-140 (1996)